

УДК 811.161.2:141.201

Семашко Т.Ф.

ФЕНОМЕН СТЕРЕОТИПУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Анотація. У пропонованій розвідці зроблено спробу простежити історію становлення та розвитку світової лінгвофілософської думки в аспекті осмислення феномену стереотипу протягом тривалого часу, а саме: від умовиводів античних філософів до сьогодення.

Ключові слова: стереотипізація, феномен стереотипу, лінгвофілософське осмислення.

Інформація про автора: Семашко Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри сучасної української мови; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Semashko T.F.

LINGUISTIC AND PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF STEREOTYPE

Abstract. In this paper an attempt is made to trace the history of the formation and development of the global linguistic and philosophical thought for understanding the phenomenon of stereotype for a long time, namely the inference of ancient philosophers to the present day.

The fundamental transformation taking place in the modern world, caused the review and re-reading of many of the fundamental concepts that still perceived a priori. One of these concepts is the phenomenon of stereotype – a comprehensive integrative phenomenon, to study which is only possible at the intersection of different sciences, including linguistics and philosophy.

The evolution of linguistic and philosophical thoughts introduced the concept stereotype; it is defined as a social phenomenon that has certain properties: schematic, acquired character, sufficient stability; performs positive functions: cognitive function, the function of saving effort, generalization function, the function of orientation in the world of information, the ability to categorize linguistic experience and negative: means disorient people and a way to manipulate them.

Linguistic-philosophical understanding of stereotypes and stereotyping led to a change in the scientific paradigm: from naive consciousness as a

means of identifying the world to scientific consciousness as a means of manipulating by public opinion.

Keywords: *stereotyping, the phenomenon of stereotype, linguistic-philosophical reflection.*

Information about author: *Semashko Tetyana Fedorivna – PhD, doctoral candidate of department of modern Ukrainian language; Institute of philology; Kyiv national Taras Shevchenko university.*

Семашко Т.Ф.

ФЕНОМЕН СТЕРЕОТИПА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЛИНГВОФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Аннотация. *В предлагаемой статье сделано попытку осмыслить историю становления и развития мировой лингвофилософской мысли по отношению к феномену стереотипа в течение длительного времени, а именно: от умозаключений античных философов до наших дней.*

Ключевые слова: *стереотипизация, феномен стереотипа, лингвофилософское осмысление.*

Информация об авторе: *Семашко Татьяна Федоровна – кандидат филологических наук, докторант кафедры современного украинского языка; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.*

Фундаментальні перетворення, що відбуваються в сучасному світі, зумовлюють перегляд і нове прочитання багатьох основоположних понять, які раніше сприймалися апріорно. Одним із таких понять є феномен стереотипу – комплексне інтегративне явище, вивчення якого можливе лише в міждисциплінарній науковій парадигмі, на стику дисциплін різного наукового спрямування. Представники різних наукових напрямків: філософії (Арістотель, Ф. Бекон, І. Кант, Платон); психології та етнопсихології (В. Ліпшман, І. Павлов, О. Семендяєва, Т. Стефаненко, Г. Тадшфел, Т. Шибутані, П. Шихіреєв, К. Юнг), соціології (Е. Богардус, М. Бутиріна, Е. Вайнекі, В. Дуаз, О. Клайнберг, Г. Олпорт, Р. Таджурі, В. Ядов), етнографії та культурології (А. Байбурін, Ю. Бромлей, С. Токарев), лінгвістики (А. Вежбицька, С. Єрмоленко, А. Івченко, У. Квастхофф, В. Маслова, Т. Радзівська, О. Рахліна, О. Селіванова, О. Семендяєва, О. Снітко, Ю. Степанов, Т. Стефаненко, В. Телія, С. Тер-Мінасова, С. Толстая, В. Ужченко, О. Фрейдєнберг),

етнолінгвістики (С. Бартмінський, В. Красних) виділяють у феномені стереотипу специфічні аспекти, які тільки за інтеграційного міждисциплінарного підходу утворюють цілісну картину, що сприяє достатньо глибокому вивченню відповідного явища.

На сьогодні накопичений великий обсяг знань про сутність, властивості, типи стереотипів, особливості їх формування і функціонування в суспільстві. Стереотип розглядається із застосуванням різних методологічних підходів, залежно від того, якою наукою він досліджується, що уможливило різнобічність його трактування. Проте ряд питань вимагають більш детального висвітлення, зокрема – лінгвофілософське осмислення стереотипу, що робить **актуальною** пропоновану розвідку. **Мета**, яку переслідує автор – на основі великого накопиченого матеріалу простежити за історією розвитку лінгвофілософської думки щодо осмислення феномена стереотипу, передусім, протягом історії її становлення – від античності й до сьогодні.

Починаючи своє дослідження, маємо зауважити, що мовознавство як самостійна дисципліна, що усвідомила свій об'єкт, свій метод і своє місце в системі наук – дитя XIX століття, тому наші пошуки свідомо будуть спрямовані в царину філософської думки. При тому зауважимо, що проблеми сфери внутрішніх закономірностей мови не були предметом спеціального аналізу, ними займалися принагідно, переважно у зв'язку з іншими логічними дослідженнями. Це не випадково, оскільки семантичний бік слова, особливості конотацій, знаком яких є слово, повністю лежать поза межами сфери мови. Категорії буття, мислення й мови усвідомлюються в їх єдності та майже зливаються.

Фактично історія вивчення феномену стереотипу починається уже з зауважень античних філософів щодо пошуку співвідношення між світом і свідомістю. Так, наприклад, Платон намагався обґрунтувати основні принципи наукового пізнання, зокрема, спроможність людини до сприйняття, створивши "міф про печеру". Філософ у метафоричній формі наводить символ печери і говорить про те, що світогляд людей формується в конкретних умовах суспільного буття (суспільне буття Платон

порівнює із печерою) та нав'язаними людям з дитинства уявленнями ("пута" – стереотипні уявлення), які обмежують людині доступ до інформації ("шори" на очах). Через свою обмеженість люди спостерігають тільки тіні від справжніх предметів, ці тіні вони сприймають за істину, і відповідно до своїх уявлень вибудовують ланцюжок міркувань про те, що вони бачать. Тобто люди, послуговуючись стереотипами сприйняття, побудованих на основі певних суттєвих ознаках ("ідеях" речей), що зберігаються в їх пам'яті, роблять відповідно до них свої висновки. За Платоном, ми можемо розмежовувати речі уже на тій підставі, що ми володіємо ідеєю цієї речі, тобто знаємо її будову та призначення, сам її зміст, що дозволяє нам відрізнити журнал від газети, книги тощо. Відповідно, осягнути річ – це значить оволодіти ідеєю цієї речі, знати її істотні ознаки, склад, структуру, призначення, сам її зміст, де особливе місце відводиться її цілісності, сукупності властивостей. Звідси і один із основних принципів класичного підходу до категоризації – обов'язкова наявність усіх необхідних і найбільш суттєвих ознак категорії.

У цьому ж контексті Платон заявляє, що дорога до сприйняття світу ідей пролягає через інтелектуальне пізнання, і додає, що цього ніколи не можна зробити на рівні чуттєвого сприйняття. Нівелюючи значення пізнання на рівні чуттєвого сприйняття, філософ відстоює позицію, що люди апріорно мають певні знання, конкретно знання ідей, які не створюють щоразу спочатку, а лише пригадують, відтворюють їх: "знання – це не що інше, як пригадування" [6, с. 249]. Тим самим Платон визначає одну із основних функцій стереотипу – функцію економії зусиль.

Отже, за Платоном стереотипізація виникає вже на рівні узагальненого образу сутності. Обґрунтовуючи основний принцип пізнання, зокрема, спроможність людини до сприйняття, Платон уводить поняття образного стереотипу сприйняття, який є ідентифікатором феномену стереотипізації, а отже, визнає за стереотипом функцію економії зусиль.

Учення, яке було започатковане Платоном, у працях Арістотеля набуло більш цілісного потрактування. Так, він розмежовує істотні й неістотні ознаки сутностей: Арістотелеві

сутності є ні що інше, як стереотипи. Абсолютизуючи поняття істотних ознак, Арістотель бере його за основу визначення категорії. Водночас він наголошує на надзвичайно важливій ролі саме суттєвих ознак, найперше, для називання предметів, і по-друге, для віднесення їх до певної категорії. Разом із тим, кожна із суттєвих ознак є обов'язковою для визначення категорії, і зникнення з ряду хоча б однієї ознаки призведе до зникнення всієї категорії [1].

До заслуг Арістотеля відносимо те, що він визначив і розкласифікував типи знань у їх зв'язках із образами сутностей, що є ширшим за розуміння образного стереотипу: за Арістотелем стереотип – це співвідношення феноменів (сутностей). Наголошуючи на тому, що людина за своєї суттю є істотою соціально-політичною, яка живе за законами держави і певного соціуму [1, с. 378] і у своєму житті послуговується певними сутностями, Арістотель робить висновок про те, що стереотип – соціальне явище.

Феномену стереотипу приділяли значну увагу філософи епохи Середньовіччя, відмітною особливістю концепцій яких є опертя на науковий світогляд (осмислений), де панує специфіка переваги віри над розумом і релігії над філософією, які закріплюють усі істини стереотипно [4, с. 156-282].

Характерні особливості стереотипного мислення середньовічної філософії формувалися в боротьбі реалізму і номіналізму. Представники реалізму (А. Кентерберійський, Ф. Аквінський) відстоювали думку, що справжньою реальністю володіють тільки загальні поняття або універсалії, а не одиничні предмети, що існують в емпіричному світі. Вони (універсалії) існують до речей і є думками, ідеями в божественному розумі. І тільки завдяки цьому людський розум може пізнавати сутність речей, бо ця сутність є нічим іншим, як загальним поняттям, а відповідні цим поняттям речі є лише блідими їх копіями [4, с. 164-166]. На протигагу реалістам, номіналісти (І. Росцелін, Д. Скот, У. Оккам), підкреслювали пріоритет волі над розумом. На їх думку, загальні поняття (універсалії) – тільки імена, назви, знаки, породжені людським мисленням; вони не можуть самостійно існувати й утворюються нашим розумом через

абстрагування ознак, загальних для цілого ряду емпіричних речей і явищ [7, с. 539-541]. Розуміючи поняття як похідне від узагальнення змістових сутностей, номіналісти тим самим виділили стереотипи уявлення.

Істотним доповненням до цих тверджень є погляди П. Абеляра, який зауважував, що реально існують тільки окремі речі, вони і є основою загальних понять. Останні ж не існують окремо, а виводяться нашим розумом із реально існуючих речей і відбивають їх властивості [8, с. 23-24], утворюючи тим самим стереотипи сприйняття.

Філософи епохи Середньовіччя побачили фальшивий, облудний світ, у якому як окремі поняття у свідомості людей функціонують стереотипи уявлення та стереотипи сприйняття, що, поширюючись на всі сфери життєдіяльності індивіда і соціуму, виконують узагальнюючу функцію.

Проблема стереотипів як певних бар'єрів, забобонів, світоглядних догм особливо яскраво виявилась у період Нового часу, філософія якого спрямована на осягнення природи як системи природних тіл і на очищення розуму від того, що заважає пізнанню. Серед такого роду перешкод на шляху людського пізнання – "ідоли", створювані або засвоювані людиною.

За концепцією Ф. Бекона, в людському житті присутні чотири таких звички-"ідоли" (за своєю структурою і функціональною природою вони дуже схожі зі стереотипами), які заповнили людський розум і міцно у ньому закріпились, "так володіють людським розумом, що ускладнюють вхід істини" [3, с. 18]. Послугуючись образним мовленням, Ф. Бекон дає імена "ідолам": "ідоли роду", "ідоли печери", "ідоли площі", "ідоли театру". Означені "ідоли" є або вродженими ("ідоли роду" та "ідоли печери", або набутими ("ідоли театру" та "ідоли площі"). Вроджені "ідоли" – характерні природі самого розуму, який схильний до хибних уявлень.

Набуті ідоли, які є результатом раціонального освоєння світу, мають суто соціальне коріння – виникають завдяки людському спілкуванню і є базою творення категорій. Так, "ідоли театру" – не вроджені й не проникають у розум таємно, а відкрито передаються та сприймаються через сліпе наслідування

авторитетам або загальноприйнятими правилами мислення із надуманих теорій, невірних доказів і небажання задаватися питаннями про устрій світу.

"Ідоли площі" – спотворення за рахунок безглузких штампів слововживання, поганого категоріального апарату, погані мови; з'являються через неправильне використання слів і через те, що в науці деякі слова мають дещо інші значення, ніж у побуті; вони заважають людям зрозуміти думку, виражену в словесній формі. Ці "ідоли" можна трактувати як соціальні стереотипи, що проникають в людський розум як результат "мовчазної домовленості між людьми" і формуються виходячи із "рівня розуміння простого народу". "Ідоли площі" є найскладнішими, оскільки проникають у свідомість разом із словами і назвами, які обмежують думку. Якщо ж робиться спроба переглянути ці межі, щоб вони більше відповідали природі, на заваді стануть слова [3, с. 25]. На думку філософа, означені уявлення ("ідоли") міцно вкорінені в "душі" і їх неможливо знищити через недосконалість людського розуму. І навіть якщо вони будуть викорінені, за певних обставин вони знову перешкоджатимуть, якщо тільки "люди, попереджені, не озброяться проти них, наскільки це можливо" [3, с. 18]. Схильність, про яку говорить Ф. Бекон, уможливило розгляд таких уявлень як певної установки щодо сприйняття предмета, явища чи події під певним кутом зору.

Разом із тим, Ф. Бекон задається питанням, яким чином можна перевірити великий обсяг інформації, що поступає до людини і прогнозує, що з часом її кількість буде тільки збільшуватись. Філософ зауважує, що хоча людський інтелект за своєю субстанцією є "однорідним, передбачає і придумує існування великої кількості однаковості", а в природі існує багато "одиничних явищ, відмінних між собою", людське мислення намагається знайти всюди прояви "співвідносності, паралельності та співмірності" [3]. Саме тут виявляється одна з позитивних функцій стереотипу – узагальнююча, що допомагає індивіду, використовуючи готові блоки інформації, швидше орієнтуватися у вирі життя.

На думку Ф. Бекона, джерелом того, що ми називаємо

соціальним стереотипом, є прагнення одних людей нав'язати вигідну їм думку (позицію) іншим людям за допомогою вербального впливу на їх розум. При тому, як зауважує філософ, така вербально створена дійсність не має жодного відношення до реальності. Тим самим Ф. Бекон наголошує на негативній функції стереотипу: стереотип став засобом дезорієнтації людини, яку частково можна нейтралізувати або послабити шляхом освіти (самоосвіти), за допомогою суспільного досвіду, що покликаний виправляти досвід індивідуальний. Відстоюючи думку про спроможність людського розуму до узагальнення, Ф. Бекон наголошує на позитивних функціях соціального стереотипу – узагальнюючій та здатності стереотипу до категоризації мовного досвіду свідомості.

Ідея спроможності мови активно впливати на мислення через узагальнення мала своє продовження. Так, представник німецької класичної філософії І. Кант у своїх розмислах ставить і розв'язує питання: яким чином ідеї переходять в уявлення й далі в установки та стереотипи?

Будь-яке знання, на думку І. Канта, починається із досвіду, але не обмежується ним. Частина наших знань породжена пізнавальною спроможністю і має, за І. Кантом, апріорний (попередній, переддослідний) характер. Емпіричне знання одноразове, а тому випадкове; апріорне – загальне (всеохопне) і необхідне. Апріоризм І. Канта відрізняється від ідеалістичного вчення про вроджені ідеї. За І. Кантом, ідеї – поняття розуму, ("система преформації чистого розуму"), які не мають відповідників у чуттєвому досвіді. Водночас І. Кант іноді трактує ідеї як думку, уявлення, що є образами речей і подій, образами предметів, які були сприйняті раніше, і новостворених, що з'явилися за допомоги активної діяльності мислення. Отже, в порівнянні з ідеями, в уявленнях розум переважає над чуттєвістю. Але це не означає, що з переходом із одного рівня на інший суспільні відносини стають логічно більш обгрунтованими. Домінанти, що виникають на основі цих умовиводів, з кожним рівнем набувають все більшої стійкості, не вимагають доказу у своїй істинності, вони сприймаються на віру та переходять на рівень стереотипу [5].

Теорія пізнання І. Канта пролила світло на один із найскладніших процесів – процес творення понять. В основі останніх лежать не образи, а схеми (певні форми знань) – стереотипи, якими послуговується індивід у пізнанні світу. Тим самим Кант переводить процес засвоєння знань із образного у схематичний (стереотипізований) та виділяє умоглядні стереотипи як засоби категоризації досвіду.

Значимими в аспекті нашого дослідження є напрацювання філософів-постмодерністів (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр), які ввели поняття симулякрів (симулякр (фр. simulacres, від лат. simulacrum) – термін філософії постмодернізму на позначення позапонятійного засобу фіксації досвіду; псевдоріч, яка заміщує реальність; образ відсутньої дійсності [9]). Ж. Бодріяр виділяє: 1) симулякри першого порядку – зображення реальності через образ. Наприклад: у XV-XVI ст. холодна зброя витіснялась вогнепальною зброєю. Шпага для мушкетерів стає симулякром 1, що не пов'язана з афектом вбивства, – це вже знак (симуляція військової мужності); 2) симулякри другого порядку є реальністю виконуваної функції. З цього погляду Іван Гонта, Максим Перепелиця – не реальні образи, яким притаманні риси, відомі нам, а збірні образи-узагальнення – стереотипи, призначення яких виконувати певні функції; 3) симулякри третього порядку – це вербалізовані узагальнення, стереотипи-образи, втілені в блоках інформації, текстах та ін. У сучасному техногенному світі, де важливим є не продукт, а упаковка, не сутність, а імідж, модифікується призначення таких стереотипів: не реалізувати певну функціональність, а демонструвати її (наприклад: плащ, який не захищає від дощу; біойогурт, у якому немає біо- та ін.). У своїх умовиводах Ж. Бодріяр попереджає суспільство про наступ симулякрів-стереотипів третього порядку, заснованих на інформації, моделі, кібернетичній грі, суть яких полягає в тотальній операційності, гіперреальності, прагненні до всеохопного контролю [2].

Отже, сучасне суспільне середовище є місцем творення модифікованих соціальних стереотипів: симулякрів третього порядку. Такі стереотипи не просто засвоюються соціумом, основне їх призначення – маніпулювати людьми. При тому сучасний світ, який стає дедалі реальнішим за реальний –

гіперреальним, відкриває "людині мислячій" усі "перспективи" врешті перетворитися в підконтрольну, підвладну, програмовану людину-робота. А чи не нагадує це нам "ідолів площі", про які писав і від яких хотів застерегти свого часу людство іще Ф. Бекон?

Лінгвофілософський вектор осмислення стереотипу і стереотипізації має тривалу історію: від думок античних філософів, які розглядали ці феномени в контексті індивідуальної свідомості (як те, що повторюється, є близьким до інстинктивного образу поведінки або дій) до умовиводів філософів сучасної доби щодо стереотипів як акумуляторів суспільного досвіду (те, що тиражується на основі осмисленого образу сфери колективної свідомості). Наведені думки щодо природи феноменів, які за своєю сутністю близькі до стереотипу – уявлень, "ідолів", архетипів, симулякрів та ін., свідчать про спроби протягом усієї історії досліджень суспільної поведінки людей знайти, описати й визначити певну одиницю людської свідомості, що є тією початковою ланкою, яка об'єднує людей у їх спільній діяльності.

Результатом лінгвофілософських спостережень стає поняття образного стереотипу, стереотипу уявлення, стереотипу сприйняття, умоглядного стереотипу. Стереотип визначено як соціальне явище, що має певні властивості: схематичність, набутий характер, достатня стійкість. Він виконує як позитивні функції – пізнавальну функцію, функцію економії зусиль, узагальнюючу функцію, функцію орієнтації у світі інформації, здатність до категоризації мовного досвіду, так і негативні – є засобом дезорієнтації людей та способом маніпулювання ними.

Лінгвофілософське осмислення стереотипу та стереотипізації (якщо для давнього світу стереотип був засобом виживання в умовах складної дійсності, то в сучасному техногенному суспільстві стереотип, попри загальний позитивізм феномену, став засобом дезорієнтації людини) по суті призвело до зміни наукової парадигми: від донаукового (міфологічного) світогляду як засобу ідентифікації світу наївною свідомістю, за якого світ і думка про світ становлять реальну єдність, – до наукового світогляду (осмисленого) як засобу маніпулювання суспільною свідомістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель Сочинения Т. 4 / Аристотель; [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
2. Бодріяр Жан. Симулякри і симуляція [пер. с фр. В. Ховкун] / Ж. Бодріяр. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – 230 с.
3. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Второе, исправленное и дополненное издание [сост., общая ред. и вст. статья А.Л. Субботина] / Ф. Бэкон. – Т. 2. – М. : "Мысль", 1978. – 575 с.
4. Історія філософії. Словник / За заг. ред. д.ф.н., проф. Я. І. Ярошовця. – 2-ге вид., перероб. – К. : Знання України, 2012. – 1087 с.
5. Кант И. Трактаты и письма [вступит. статья А. В. Гулыги / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
6. Платон. Діалоги [пер. з давньогрець.] / Платон. – К. : Основи, 1999. – 395 с.
7. Філософський енциклопедичний словник. – К. : "Абрис", 2002. – 742 с.
8. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.) // Петр Абелар. – СПб., 1890-1907. – Т. 1. – С. 23-24.
9. Энциклопедия эпистемологии и философии науки [под ред. И. Т. Кавина]. – М. : Изд-во "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009. – 1248 с.

REFERENCES

1. Aristotel. Sochineniya T. 4 / Aristotel; [per. s drevnegrech. ; obshch. red. A.Y. Dovatura]. – M. : Mys', 1983. – 830 s.
2. Bodriyar Zhan. Symulyakry i symulyatsiya [per. s fr. V. Khovkun] / Z. H. Bodriyar. – K. : Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko "Osnovy", 2004. – 230 s.
3. Bekon F. Sochineniya v dvukh tomakh. Vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe izdanie [sost., obshchaya red. i vst. statya A. L. Subbotina] / F. Bekon. – T. 2. – M. : "Mysl", 1978. – 575 s
4. Istoriya filosofiyi. Slovnyk / Za zah. red. d.f.n., prof. Y.I. Yaroshovtsya. – 2-he vyd., pererob. – K. : Znannya Ukrayiny, 2012. – 1087 s.
5. Kant Y. Traktaty i pisma [vstupit. statya A. V. Hulyhi / Y. Kant. – M. : Nauka, 1980. – 709 s.
6. Platon. Dialohy [per. z davnyohrets.] / Platon. – K. : Osnovy, 1999. – 395 s.
7. Filosofskyy entsyklopedychnyy slovnyk. – K. : "Abrys", 2002. – 742 s.
8. Entsyklopedicheskiy slovar Brokhauza i Efrona : V 86 tomakh (82 t. i 4 dop.) // Petr Abelar. – SPb., 1890-1907. – T. 1. – S. 23-24.
9. Entsyklopediya epistemolohii i filosofii nauki [pod red. U. T. Kasavina]. – M. : Izd-vo "Kanon+", ROOI "Reabilitatsyya", 2009. – 1248 s.